

Anđelko Badurina

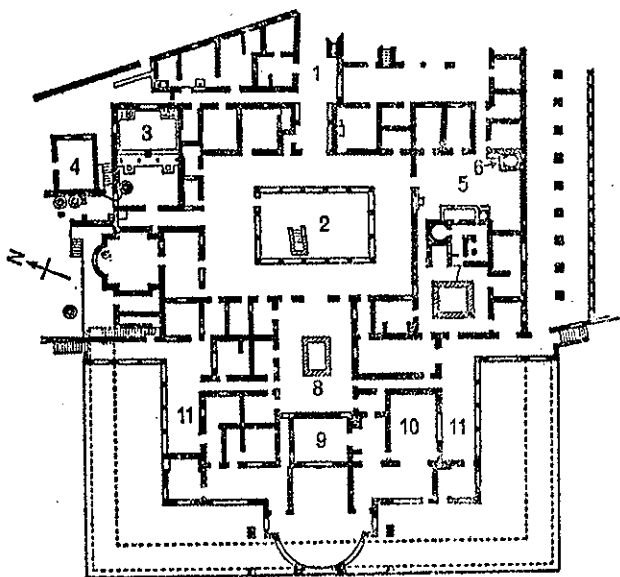
RAZVOJ SAKRALNOG PROSTORA (II)

Kršćanski sakralni prostori

1. Ranokršćansko razdoblje

Nasuprot pretkršćanskim svetištima i hramovima — koji su bili u prvom redu stan, prebivalište božanstva i mjesta prinošenja žrtava, u čiju unutrašnjost ulaze tek pojedinci u rijetkim zgodama — kršćanski sakralni prostor poprima bitno novu funkciju. Ona je u prvom redu namijenjen masovnom okupljanju ljudi u svrhu svetkovanja euharistije, koja je u isto doba i žrtva i gozba. Ti će elementi zbog toga bitno određivati i oblik kršćanskoga sakralnog prostora. U prvom redu bit će namijenjen okupljanju velikog broja ljudi, praktički dostupan svim vjernima, pa i inovjercima, s time da je jedan dio prostora određen, a ponekad i odijeljen, za žrtvu — euharistiju.

Doduše, masovno okupljanje ljudi u svrhu kulta božanstva postojalo je u mediteranskoj antici i prije kršćanstva, ali *potajno*, u raznovrsnim misterijama (Demetrinim, Izidinim, Mitninim itd.), od kojih su najpoznatije Eleuzijske misterije. Te misterije imaju, međutim, čisto magijski karakter, a odvijaju se ili na skrovitim mjestima u prirodi ili u privatnim kućama u za to posebno opremljenim prostorijama (slika 1).

Slika 1.
Pompeji, tzv.
»Vila misterija«.
Broj 10 prostorija oslikana
prizorima iz Dionizijskih
misterija.

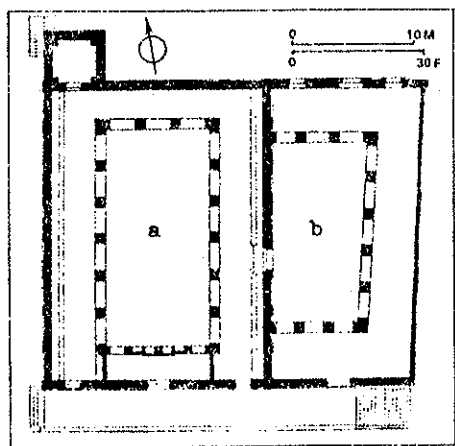
Kršćanski će skupovi u prva dva stoljeća biti slični tim poganskim okupljanjima jedino što se tiče tajnosti, dok im je i bit i sadržaj i oblik sasvim drugačiji. Kršćanska je tajnost uvjetovana progonom od strane vlasti, zbog čega će pogani često optuživati kršćane za nemoral, tako da će se kršćani morati od toga pismeno braniti, kao npr. Justin u svojim Apologijama.

Apostoli se neposredno nakon Kristova uskrsnuća okupljaju u dvorani Zadnje večere, »na gornjem katu« (Dj 1,13), a kada je broj učenika porastao na nekoliko tisuća u Jeruzalemu, sakupljaju se ili po kućama ili u jeruzalemskom hramu (Dj 3,1; 2,46), osobito u Salamonovu trijemu (Dj 5,15). Kada se pak počinju širiti i izvan Jeruzalema, na sastanke se nedjeljom okupljaju u privatnim kućama, u pravilu u »gornjim odajama«, tj. u prostorijama na katu, koje su bile veće od onih u prizemlju (Dj 2,7-12; 18,7; 20,7-12), ili pak u židovskim sinagogama, ukoliko bi sva zajednica prihvatila evanđelje, kao npr. u Bereji (Dj 17,10-15).

U prvom se razdoblju dakle kršćani sastaju u »običnim«, »jednostavnim« prostorima, gdje su se osjećali »kao kod kuće«, ili pak kao »na trgu«, a to je drugim riječima značilo biti osobno i obiteljski prisutan u središtu društvenog zbivanja.

Svi ti prostori nemaju nikakvoga posebnog namještaja, osim vjerojatno stola i sjedala, niti su bili posebno oblikovani ili ukrašavani.

Na Bliskom istoku kršćani su se sakupljali na svoje euharistijske sastanke u židovskim sinagogama, kao npr. u Tell Hûm-u (slika 2), jer će

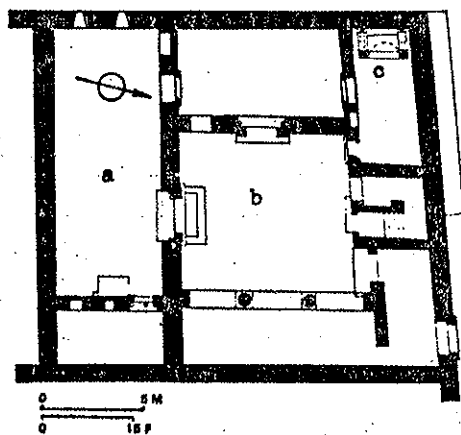

Slika 2.
Tlocrt sinagoge u Tell Hûm-u
(2/3. st.):
a) prostorija s galerijom
na stupovima,
b) dvorište.

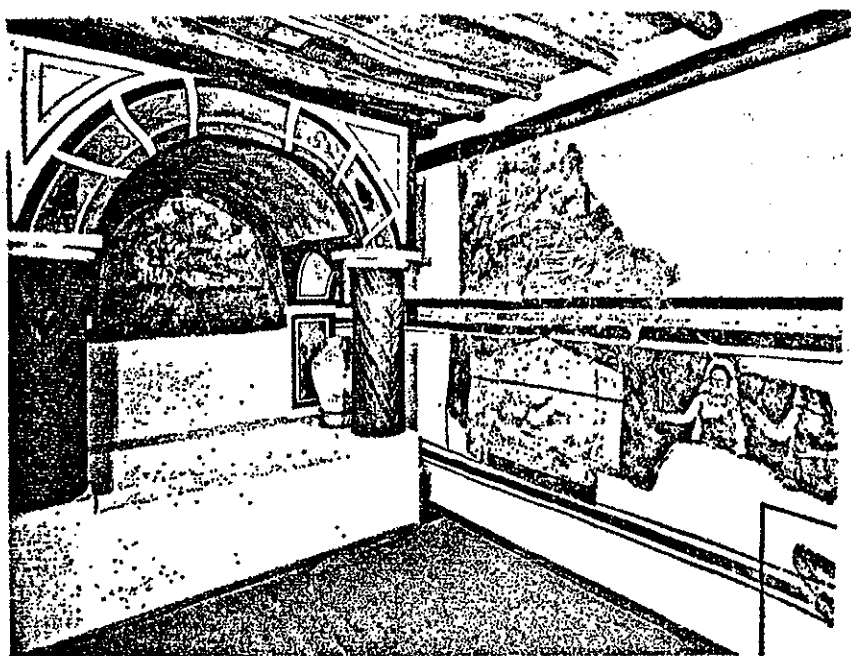
sinagoge svojim rasporedom, kao što je prostorna dvorana sa stupovima, mjesto određeno za stalak i škrinju za knjige, te dvorište pogodno za boravak katekumena, biti veoma pogodne za odvijanje euharistijskih sastanaka.

Ponegdje će kršćani već u vrijeme progona početi graditi vlastite zgrade, ili bar prostore, i posebno ih opreмати. Tako nam se sačuvala tzv. »Kršćanska kuća« u Doura Europos na rijeci Eufratu, sagrađena oko 250 godine (slika 3: A i B). Tu već zapažamo da se prostori počinju raz-

lučivati i odjeljivati prema namjeni. U privatnoj kući, u prizemlju, tu je jedna soba, najveća, određena za euharistijske sastanke, dok je druga, manja, namijenjena katekumenima, a jedan njezin dio još posebno opremljen kao krstionica. Na zidovima se nalaze ostaci slikarija simboličkog sadržaja.

A

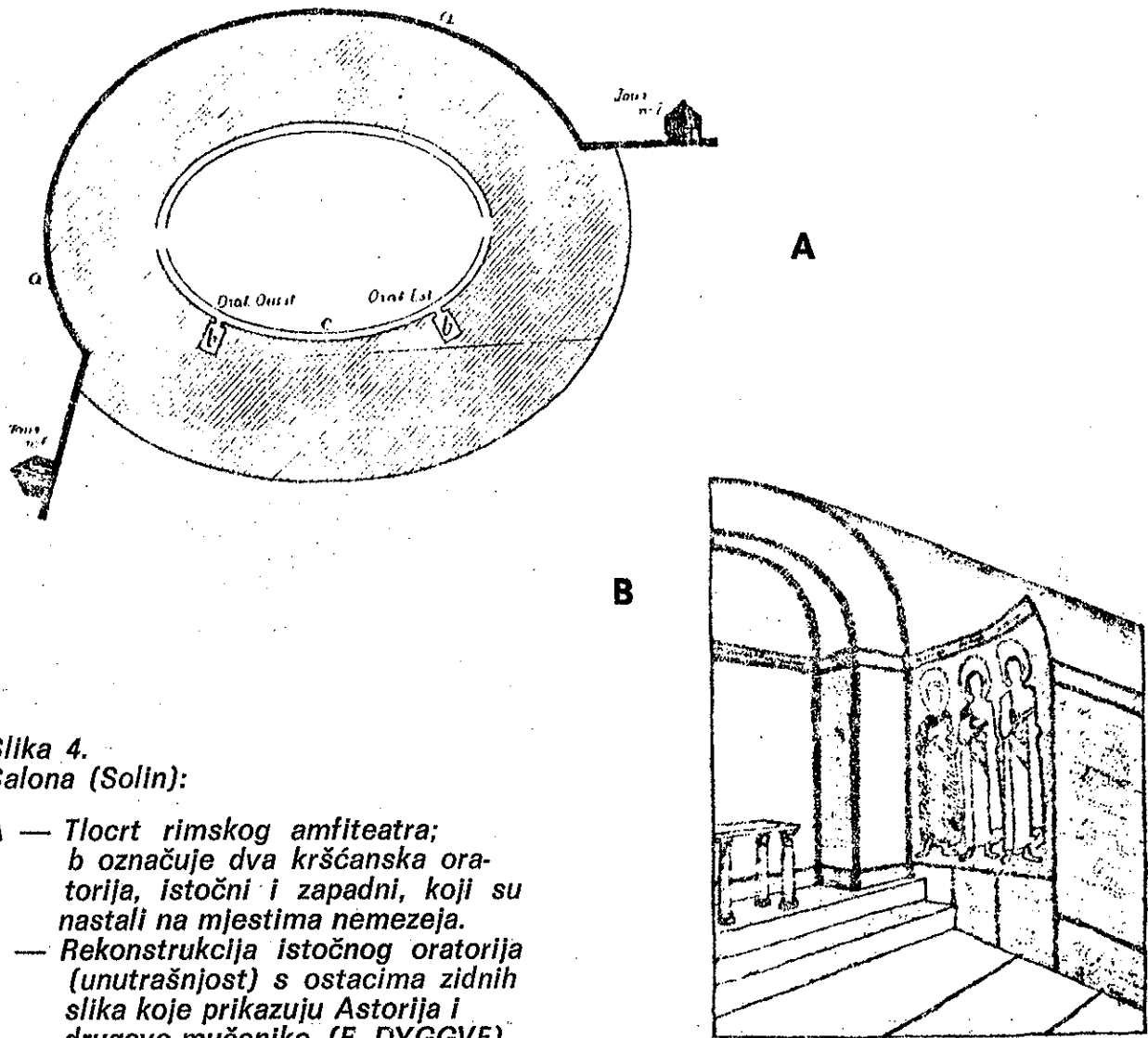

B

Slika 3.
Doura Europos, »Kršćanska kuća«:
A — Tlocrt. a) glavna dvorana, b) dvorište, c) baptisterij.
B — Unutrašnjost baptisterija.

U drugim će slučajevima, kao npr. kod nas u *Saloni*, kršćani za svoje potrebe uređivati prostorije u supstrukcijama gledališta u teatrima i amfiteatrima, kako nam to u slučaju *Salone* dokazuju ostaci fresaka u jednoj omanjoj prostoriji (slika 4). Oni će svoje sastanke održavati i u drugim velikim prostorima javnog i masovnog okupljanja, kao što su terme, basilicae urbanae itd., jer se tu među mnogobrojnim posjetiteljima najlakše mogu prikriti.

Za lijepa vremena oni će se na euharistiju sastajati na grobljima, koja su zbog svoje nepovredivosti bila veoma pogodna za nesmetano sastajanje.

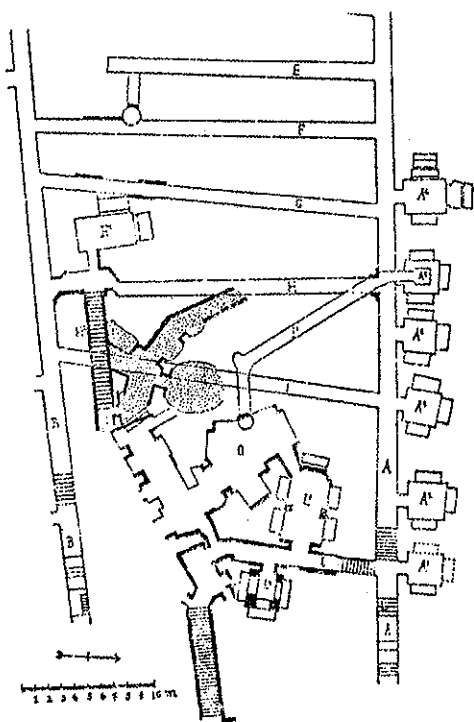
Slika 4.
Salona (Solin):

- A — Tlocrt rimskog amfiteatra;
b označuje dva kršćanska oratorija, istočni i zapadni, koji su nastali na mjestima nemezeja.
- B — Rekonstrukcija istočnog oratorija (unutrašnjost) s ostacima zidnih slika koje prikazuju Astorija i drugove mučenike (E. DYGGVE).

Tamo gdje su postojala podzemna groblja — katakombe, kao npr. u Rimu, kršćani u njima pojedine obiteljske grobnice (*cubicula*) posebno oblikuju za održavanje euharistijskih sastanaka. Prostor se doduše oblikovno ne razlikuje mnogo od ostalih *cubicula* (ima arkosolij, lokule i klupe), ali su gotovo redovito oslikana zidnim slikama alegorijskog simboličnog ili poučnog sadržaja (slika 5 i 6).

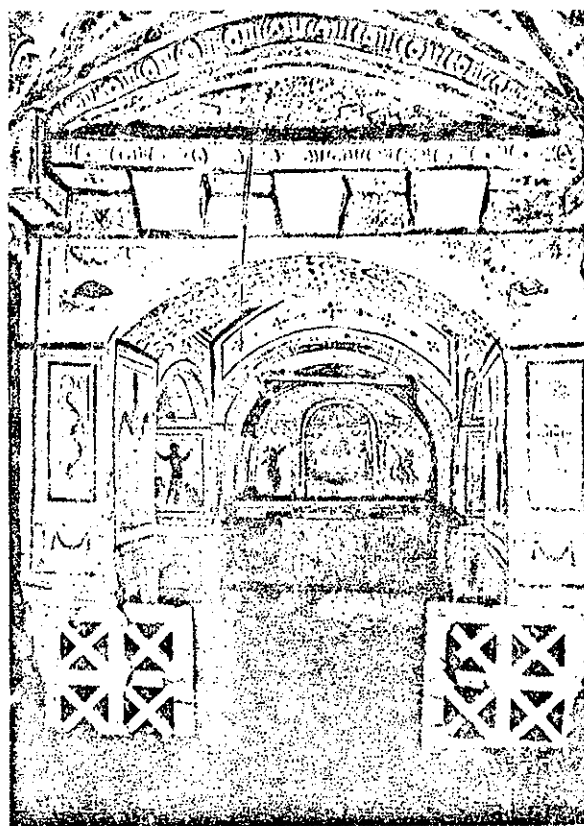
U ovim prvim stoljećima liturgijski se sastanci i skupovi odvijaju više-manje spontano, bez nekih strogo određenih »ceremonija« ili koreografije, a kako nas izvješćuju suvremeni spisi (npr. Hipolit: *Traditio apostolica*; i Pseudodionizije), sastojali su se od čitanja svetih tekstova, njihova tumačenja, lomljenja kruha i agape, a sve to nije zahtijevalo neku naročitu artikulaciju prostora.

Kada nakon Milanskog edikta (313. g.) kršćanstvo postaje punopravna religija u Rimskom carstvu i kada je broj kršćana već veoma velik, gotovo u većini, počinju graditi vlastite prostore za okupljanje. Sam car Konstantin Veliki i njegova majka sv. Jelena sagradili su, što u Rimu što

Slika 5.

Kalikstove katakombe, najstariji dio (tlocrt): L¹ grob papa, L² Orfej, A¹ — A⁵ kapela Otajstava.

Slika 6.

Nove katakombe na Via Latina (4. st.). Cubiculum O, pogled na cjelinu. U lijevoj niši: Danijel među lavovima.

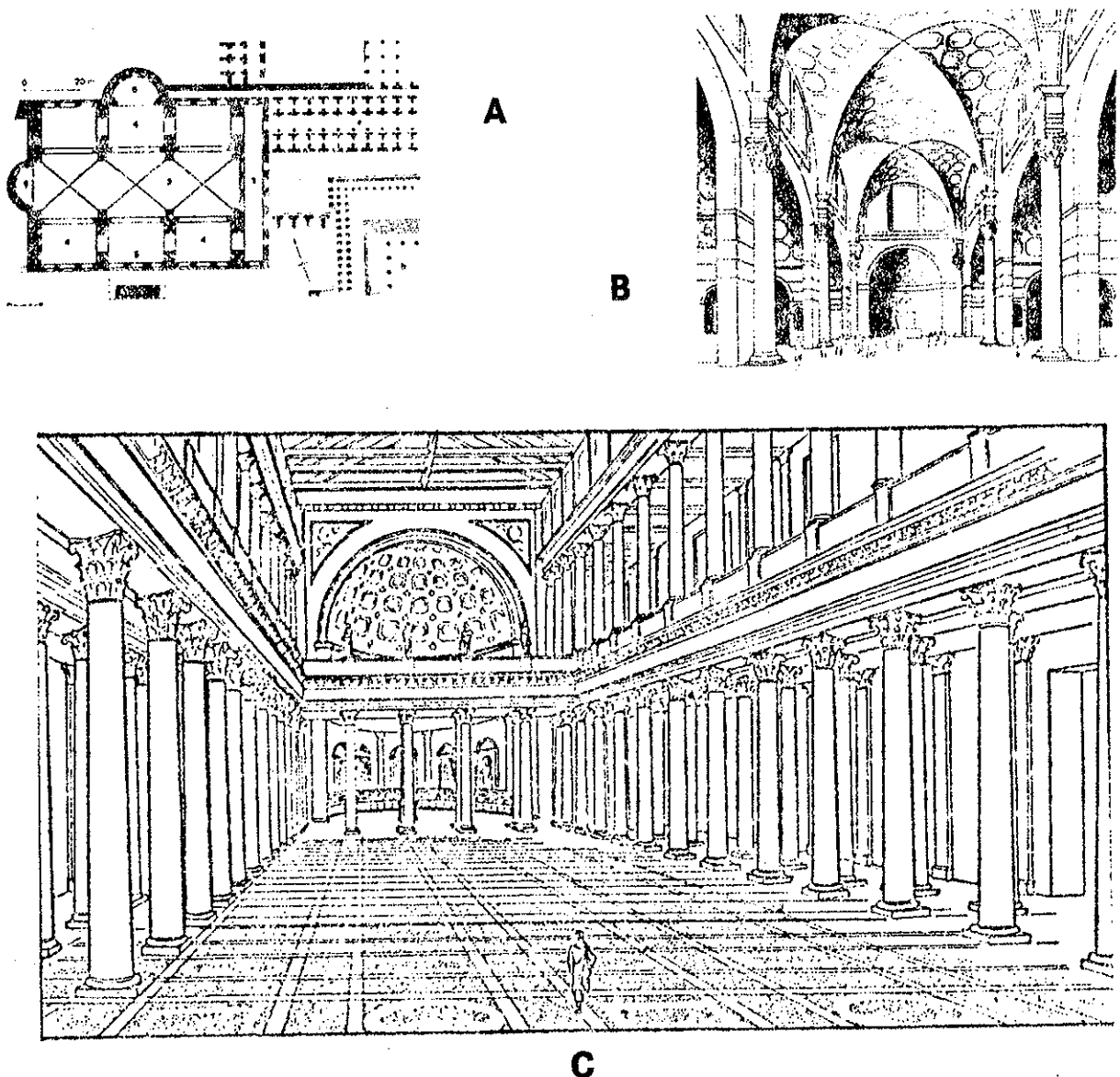
u ostalim dijelovima carstva, desetak prostornih bazilika od kojih dobar dio još i danas postoji, a najstarija je od njih ona Rođenja Kristova u Betlehemu. Međutim, pravi će procvat, razvedenost oblika i bogatstvo ukrasa, kršćanski sakralni prostori doživjeti u 5. i 6. stoljeću.

Liturgijski su sastanci sada nakon slobode masovni, a sami liturgijski čini postaju brojniji i raznovrsniji, te dobivaju određeni »koreografski« tok, a sve to zahtijeva i posebne prostore, koji su morali biti ne samo mnogo veći nego ranije već i posebno oblikovani i prilagođeni raznovrsnosti obreda.

Kao osnovu za novi prostor kršćani uzimaju već postojeće oblike prostora za skupna okupljanja, a to je rimska civilna bazilika. To je izduženi kvadratični prostor koji na jednoj ili na obje kraće stranice ima polukružnu apsidu, u kojoj je sjedio car ili sudac, a ponekad je imala i još jednu apsidu na jednoj od dužih stranica, nasuprot ulazu, koji je u

pravilu bio na sredini jedne od dužih bočnih stranica, ili na obje duže stranice ukoliko nije bilo apside. Duž stranica s nutamje su strane tekli trijemovi na stupovima u kojima su se odvijali poslovi, dok je sredina bila nenatkrivena, osim kod carskih bazilika koje su bile pokrivenе svodovima. Ove su bazilike bile namijenjene sudovanju, trgovanju i drugim skupnim javnim poslovima (slika 7: A, B i C).

Kršćani preuzimaju taj prostor s time da ga modificiraju i prilagođuju novoj funkciji. U prvom redu ulaz s duže stranice premještaju na kraću, dok nasuprot njemu na drugoj kraćoj stranici ostaje naglašena apside i povišeni prostor ispred nje — svetište u kojem se odvijaju sveti čini. Cijela pak građevina orijentirana je u smjeru istok-zapad. Unut-

Slika 7.

Rimska civilna bazilika:

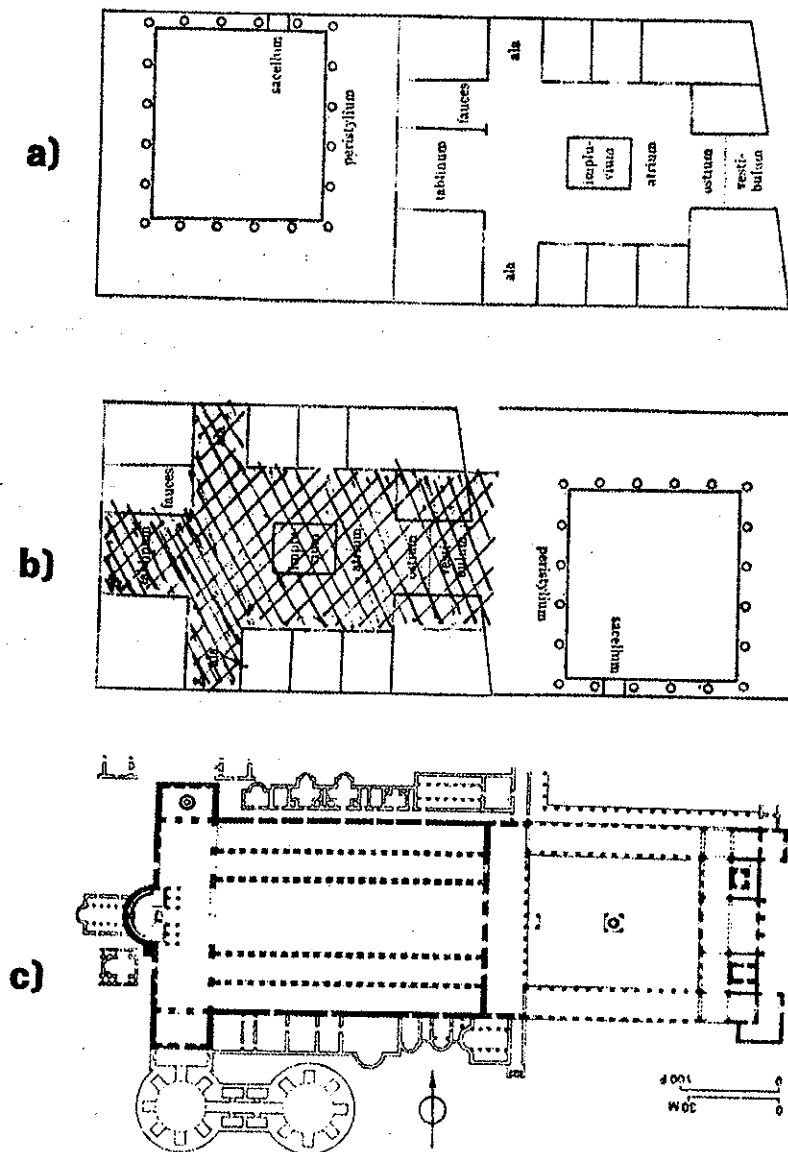
A — Maksencijeva bazilika (312. g.) — tlocrt.

B — Maksencijeva bazilika — rekonstrukcija.

C — Trajanova bazilika (oko 110. g.) — rekonstrukcija.

rašnji prostor je stupovima podijeljen u tri ili pet uzdužnih prostora — brodova (lađa), s time da je srednji brod širi od bočnih i mnogo viši, te pokriven krovom drvene konstrukcije i ciglama, na dvije vode. U zidu koji nosi taj krov središnjeg broda, a iznad krovova bočnih brodova, nalaze se veliki prozori kroz koje odozgo dolazi u sredini brod obilato svjetlo, tzv. bazilikalno osvjetljenje, dok bočni brodovi, osvijetljeni malim prozorčićima u bočnim zidovima ostaju u polutami.

Tako dobivenoj građevini dodaju se elementi rimske stambene kuće, čime se dobivaju pomoćni prostori. To je u prvom redu peristil koji ovdje postaje atrij, a zatim »alae«, koje ovdje postaju krakovi transepta. Sa strane se dodaju drugi pomoćni prostori (slika 8: a, b i c). Na završetku

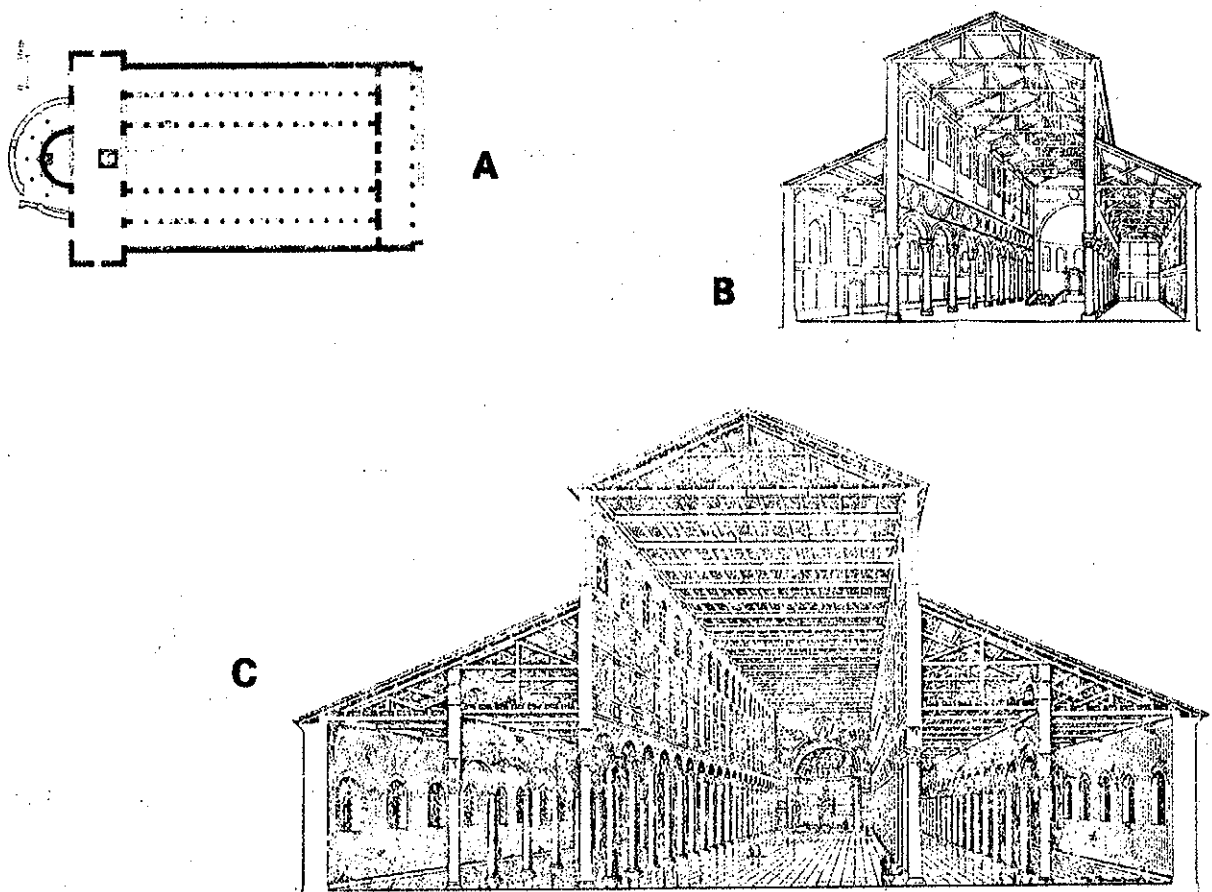
Slika 8.

a) Tlocrt jedne rimske kuće u Pompejima.

b) Isti tlocrt, s time da joj je peristil premješten na suprotnu stranu čime se dobiva očita sličnost sa c).

c) Tlocrt kršćanske bazilike s transeptom i atrijem (stara bazilika Sv. Petra u Vatikanu — iz 4. st.).

srednjeg broda, prema apsidi, gdje se u dnu nalazi katedra za predsjedatelja i supselija za pomoćnike, a ispred toga oltar i amboni gdje se odvijaju obredi, redovito će se u polupodzemnoj prostoriji nalaziti grob mučenika — kripta, čime se postiže dvoje: žrtvenik je usko povezan s moćima mučenika, a s druge strane povišenjem toga dijela vjernicima u brodovima se omogućava dobar pregled i slušanje onog što se u sve-tištu zbiva (slika 9: a, b i c).

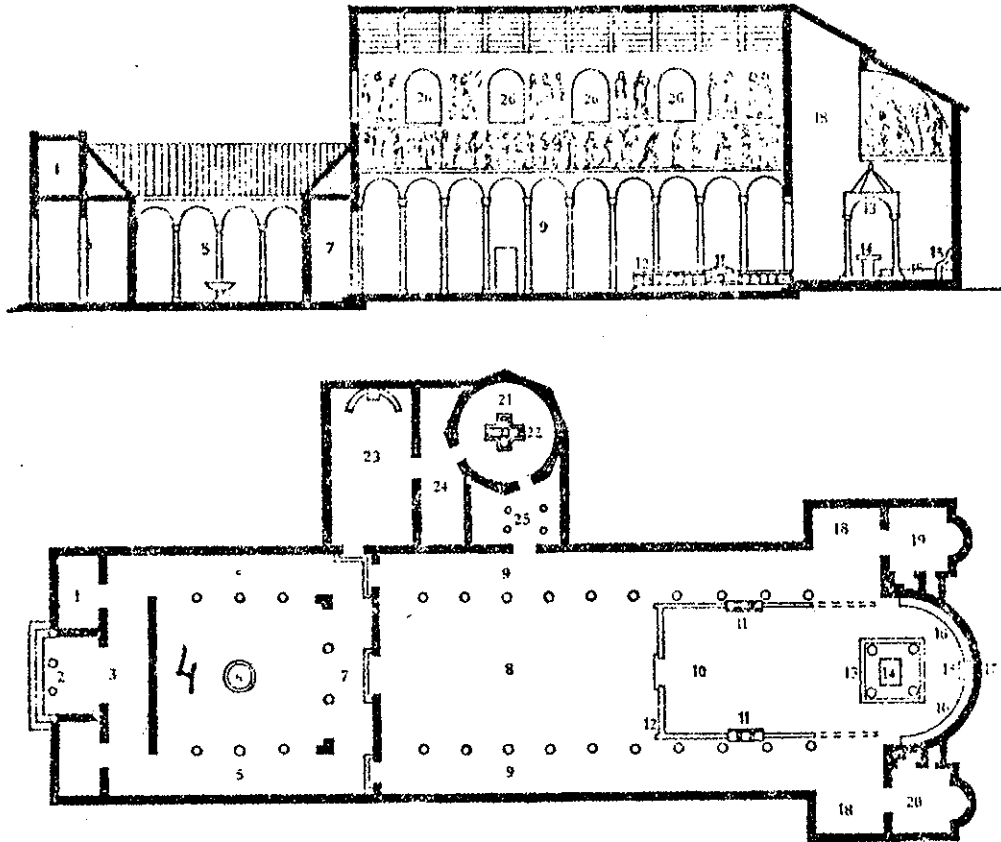
Slika 9.

- Uobičajeni, standardni oblik ranokršćanske (latinske, zapadne) bazilike:
 A — Tlocrt bazilike Sv. Ivana Lateranskog u Rimu (4. st.).
 B — Presjek bazilike San Apolinare in Classe u Raveni (5. st.).
 C — Presjek bazilike Sv. Pavla izvan Zidina u Rimu (4. st.).

Osim toga longitudinalnog, izduženog prostora, namijenjenog u prvom redu za euharistijske skupove, grade se i drugi kršćanski sakralni prostori posebne namjene, uglavnom memorijalnog karaktera, imaju centralni (kružni ili poligonalni) tlocrt, sa simetričnim zrakasto-koncentričnim dijelovima koji se nižu oko središta. To su tzv. *martiriji* ili *memorije*, koje se grade iznad grobova mučenika, te *baptisteriji*, u kojima se odvija obred krštenja. Svoj oblik, koji uz funkciju uvijek u sebi ima i određenu simboliku, i svoje porijeklo vuku izravno iz srodnih antičkih poganskih građevina: mauzoleja, nimfeja i monopternih hramova (slika 10).

Dok je na Zapadu redovito bio u praksi izduženi longitudinalni tip bazilike, zbog čega je takva bazilika dobila naziv »basilica latina«, a centralni se tip upotrebljavao uglavnom za memorijalne svrhe, dotle će

Slika 10.

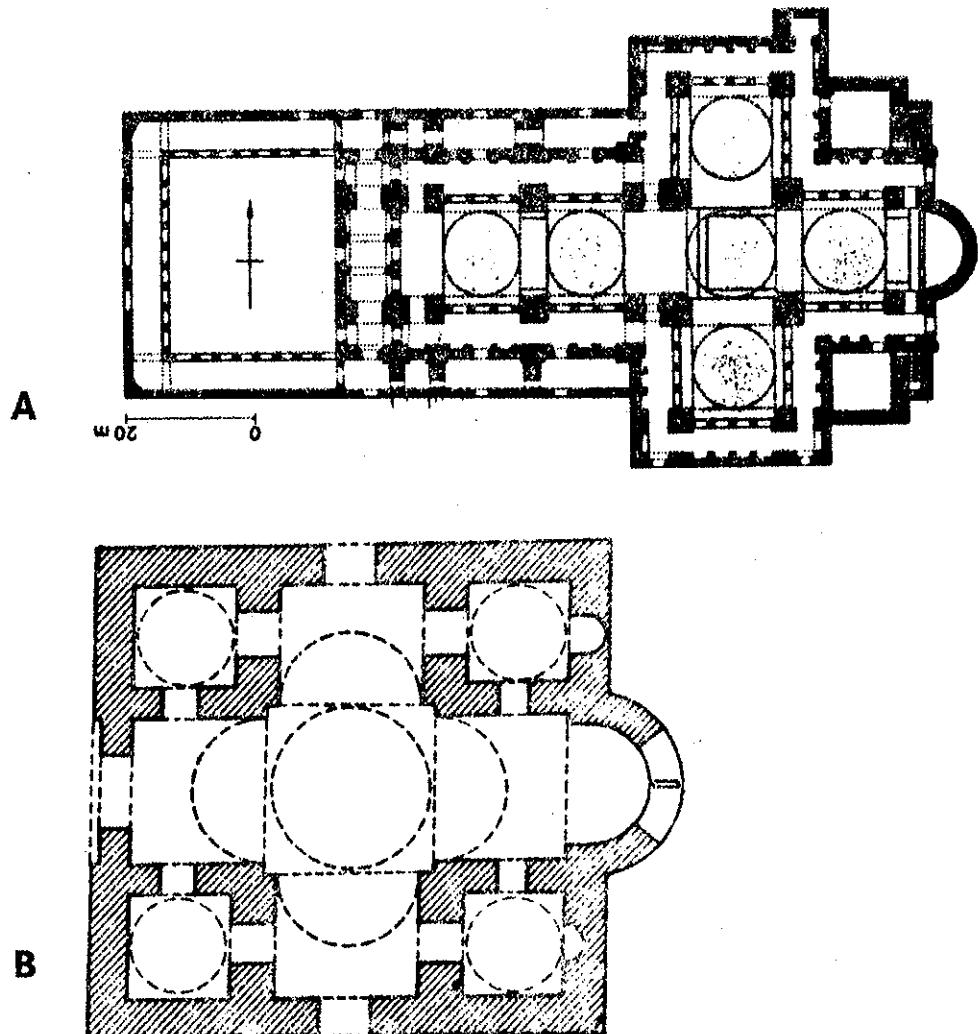
Idealna rekonstrukcija jedne latinske bazilike na temelju postojećih oblika u Rimu, Raveni i Saloni:

1. Ugaone kule. — 2. Propileje. — 3. Egzonarteks. — 4. Atrij. — 5. Trijemovi atrija, — 6. Kantaros. — 7. Narteks. — 8. Srednji brod. — 9. Bočni brodovi. — 10. Bema. — 11. Amboni. — 12. Ograda (septum). — 13. Ciborij. — 14. Oltar. — 15. Katedra. — 16. Subsella. — 17. Apsida. — 18. Transept. — 19. Prothesis. — 20. Diakonikon (pastoforia). — 21. Baptisterij. — 22. Piscina. — 23. Katekumeneion. — 24. Prostorija u kojoj se katekumeni svlače prije krštenja. — 25. Prostorija u kojoj novokrštenici oblače bijele haljine. — 26. Prozori za osvjetljenje srednjeg broda (bazilikalno osvjetljenje).

se na Istoku iz centralnog tipa građevine razviti i veliki prostori namijenjeni masovnom okupljanju u svrhu liturgijskih, euharistijskih sastanaka, a tlocrt im je u pravilu u obliku križa, i to ili slobodnog ili upisanog u kvadrat (slika 11: A i B).

Križ je inače jasno naznačen u tlocrtu u oba slučaja, i u longitudinalnom i u centralnom tipu bazilike, s time da je u istočnim bazilikama križ jednakih krakova, dok je u zapadnim, osobito jasno vidljiv u bazilikama s transeptom, križ kojemu je jedan, donji krak naglašeno duži od ostalih.

Premda su se u te prostore okupljali vjernici u velikom broju, unutrašnjost im je bila simetrično organizirana, ali i mnogovrsno raščlanjena s obzirom na namjenu, i to po hijerarhijskom sistemu: posebno za kler, i to opet stupnjevito, posebno za vjernike, posebno za muške, posebno za ženske, posebno za katekumene.

Slika 11.

Istočna (bizantska) bazilika:

A — Bazilika u obliku slobodnog (opisanog) križa. Tlocrt crkve Sv. Ivana Ev. u Efezu (6. st.).

B — Bazilika u obliku križa upisanog u kvadrat. Tlocrt crkve Krist »Latomos« u Solunu (6. st.).

Pri organizaciji unutrašnjeg prostora često se zemaljska liturgija, tj. ceremonijal carskog dvora, prenosi na nebesku liturgiju, tj. Boga se prezentira kao cara, a nebesnike kao carski dvor, da bi se prema toj koncepciji opet uskladio zemaljski, stvarni prostor, u kojemu se okupljaju »sinovi svjetla«, da bi »davali hvalu Bogu« na najsvečaniji, najuzvišeniji način koji čovjek onog doba poznaje, a to je način davanja počasti caru, koji se još nije odrekao božanskih počasti koje su mu davali u poganskom Rimu.

Kršćanski su sakralni prostori tog razdoblja (4.—6. st) izvana sasvim neugledni, od neožbukane cigle ili kamena, već prema prilikama mjesta, ali su zato iznutra veoma bogato prostorno raščlanjeni i ukrašeni. I podovi i zidovi bogato su ukrašeni svjetlucavim mozaicima, dok je pokrov iznutra poput razigrane mreže sastavljene od greda, što daje doduše dojam nedovršenosti, ali istodobno i lakoće i lepršavosti, a isto tako i simbolične *otvorenosti prema gore*.

Ova bogata unutrašnjost nasuprot onoj jednostavnoj vanjštini vjerojatno se temelji na poetskoj viziji Psalmiste: »Omnis pulchritudo filiae regis ex intus« — »Sva ljepota kraljeve kćeri je iznutra« (Ps 44,14), a egzegeti su u toj *kćeri* od prvih vremena podrazumijevali C r k v u (kao skup vjernika) i c r k v u (kao zgradu). Kršćanski se sakralni prostori i po ovom bogatstvu »dekoracije« razlikuju od antičkih poganskih hramova, koji su iznutra bili jednostavni, čak gotovo u tami, dok su izvana bili bogato skulptorski »dekorirani« i arhitektonski raščlanjeni.

Nasuprot klasičnoj rimskoj arhitekturi i umjetnosti prostora, gdje je vladao oblikovni zakon izmjene punog i praznog, gdje su vrijedile jedino »plastične vrijednosti« i arhitektonski »ukrasi«, ovdje prostor više nije isključivo geometrijska konstrukcija koja se izražava samom »plastičnom strukturom«. *Prostornoj stvarnosti* klasične antičke arhitekture ovdje se suprotstavlja *prostorna iluzija*, nasuprot racionalnom ovdje se suprotstavlja estetsko. Nasuprot »plastičnim« vrijednostima izmjene svjetla i sjene, svijetlog i tamnog u klasičnoj arhitekturi, ovdje se suprotstavlja nova estetika »slikovitog«, blještavilo boja u blistavim i bliještećim mozaicima gledaoca prenose iz, često grube, stvarnosti u blještavilu, »prekrasnu« u doslovnom smislu, nadstvanost. To su u stvari nadrealistički prostori koji imaju zadaću da u vjerniku izazove predosjećaj nebeskog prostora.

Funkcionalnost i simbolika u ranokršćanskoj su arhitekturi doživjele svoj vrhunac.

Važnija korištena literatura:

- A. GRABAR, *Le premier art chrétien*, Gallimard 1966.
- A. GRABAR, *L'âge d'or de Justinien*, Gallimard 1966.
- W. F. VOLBACH — M. HIRMER, *Frühchristliche Kunst*, München 1958.
- M. RIGHETTI, *Storia liturgica*, Milano 1950.
- E. DYGGVE, *History of Salonian Christianity*, Oslo 1951.
- dtv-Atlas zur Baukunst, I, München 1974.
- A. MUSIĆ, *Nacrt grčkih i rimskih starina*, Zagreb 1942.